

С.М. Борчук
(*м. Івано-Франківськ*)

РОЗВИТОК УКРАЇНСЬКОЇ ЕНЦИКЛОПЕДИСТИКИ у другій половині XIX — на початку XX ст.

У статті проаналізовано процес створення та друкування українських енциклопедичних видань. Основну увагу приділено особливостям його розвитку в другій половині XIX — на початку XX ст. Охарактеризовано роботу українських енциклопедистів над науково-видавничими проектами «Народна енциклопедія наукових та прикладних знань» й «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона.

Ключові слова: *Україна, енциклопедія, видавнича справа, культура, наука, В. Данилевський.*

Поява енциклопедичних видань тісно пов'язана з усією історією людської культури та науки. Ще з часів перших цивілізацій, на певному етапі їх історичного розвитку виникає потреба створення власної енциклопедії, котра могла б підсумувати всі досягнення попередників, зробити їх більш доступними та зрозумілими широким верствам населення. Незважаючи на те, що сам термін «енциклопедія» з'явився лише у XVI ст., спроби створення енциклопедичних праць відомі з найдавніших часів. Більшість з них укладалася у формі тлумачного словника, однак деякі містили й більш розширену інформацію з того чи іншого питання, що значною мірою наближає їх до сучасного бачення енциклопедій (від *грец.* — коло знань) — наукових або науково-популярних довідкових видань, які містять найістотнішу інформацію з усіх (універсальні енциклопедії) або окремих (галузеві енциклопедії) галузей знань та практичної діяльності¹. Спроби створення таких комплексних видань притаманні для всіх стародавніх культур і цивілізацій.

Поштовхом до створення власне енциклопедичних словників у Західній Європі стало розповсюдження ідей Ренесансу, гуманізму, а в подальшому і просвітництва. Апеляція до природничих наук, як протипага середньовічній схоластиці, змусила провідних вчених того часу приділяти увагу не лише удосконаленню та систематизації науково-понятійного апарату, а й поширенню освіти та наукових знань як серед аристократії, так і в середовищі зростаючої буржуазії. З Європи ідеї створення власного енциклопедичного видання поширились і на Україну, де на кінець XVI — початок XVII ст. склалися всі необхідні для цього передумови.

Окремі питання розвитку української енциклопедистики викликали дослідницький інтерес вітчизняних науковців. У цьому контексті слід виділити праці О. Дзюби, Л. Маринжі, В. Німчука, В. Сарбея, Х. Тітова, Н. Черниш та ін. Усі

вони присвячені загальним питанням створення українських енциклопедичних видань, або окремим особистостям, котрі доклали зусиль для реалізації подібних проектів. Однак існує потреба в комплексному вивченні цього процесу, зокрема в період другої половини XIX — початку XX ст., коли на українських теренах значно активізувалася діяльність з енциклопедичного книговидання.

Першим друкованим енциклопедичним виданням на території України, на наш погляд, можна вважати виданий у 1627 р. «Лексіконъ славеноросскій и именъ Тлъкованіє» Памво Беринди, котрий залишався ледь не головним довідковим виданням України, Росії та Білорусії до кінця XVIII ст. й основним посібником для тих, хто вивчав церковнослов'янську мову аж до другої половини XIX ст. Проте у наступні роки процес створення справжньої вітчизняної енциклопедії призупинився через низку суспільно-політичних обставин.

Подальший розвиток енциклопедистики на території України припадає на середину XIX ст., й передумовою для цього стає відкриття у 1805 р. Харківського університету й особливо Університету святого Володимира у Києві 1834 р. Саме цей навчальний заклад досить швидко став осередком української освіти та науки, як загальної, так і національної.

Розвиток науки і освіти в Російській імперії у другій половині XIX ст. сприяв не лише піднесенню загального рівня освіченості населення країни та її прогресу, а й зумовив пришвидшений розвиток культурно-освітніх закладів. Незважаючи на появу нових університетів, гімназій і початкових шкіл, особливо після освітніх реформ 1864 та 1871 рр., відносна кількість освічених чи навіть елементарно письменних осіб залишалася ще низькою. Інтелігенція, що в цей час набуває все більшої суспільної та політичної ваги, як і буржуазія, що потребувала кваліфікованої робочої сили, були занепокоєними таким станом речей й різними методами прагнули хоча б частково виправити ситуацію. Збільшення мережі навчальних закладів для населення, видавництво просвітницької та освітньої літератури — все це мало сприяти зростанню інтелектуального рівня суспільства імперії взагалі. Іншим засобом піднесення рівня освіченості населення став друк літератури, що мала стимулювати самопідготовку тих громадян, які прагнули отримати додаткові знання, однак не мали можливості (передусім матеріальної) для повноцінного навчання у середніх та вищих навчальних закладах. Однак кількість літератури, доступної широкому загалу, була незначною, адже її публікація не приносила прибутків. Лише діяльність меценатів, які власним коштом підтримували публікацію просвітницької літератури для широких верств населення, не дозволяла цій галузі остаточно занепасти.

Одним з таких меценатів, чия діяльність виявилася щільно пов'язаною зі становленням української енциклопедистики, став відомий російський книговидавець І. Ситін, в друкарнях якого, починаючи з 90-х років XIX ст., продукувалася велика кількість дешевих підручників, дитячих книжок, творів російської та світової класики, журналів та газет. Одним з провідних напрямків його видавничої діяльності стала й публікація енциклопедичних видань. Зокрема, ним було видано «Військову енциклопедію», «Дитячу енциклопедію» та

«Народну енциклопедію наукових та прикладних знань»². Саме з останньою і пов'язується чергова спроба створення великого енциклопедичного видання в російській Україні.

Ініціатива створення великої просвітницької енциклопедії виникла в середовищі «Харківського товариства поширення в народі грамотності», що організувалося 1869 р. за ініціативи видатного вченого, професора Харківського університету М. Бекетова. Це була одна з багатьох аналогічних громадсько-просвітницьких організацій, що відкривалися представниками інтелігенції в різних регіонах. Такі товариства мали на меті підвищення рівня грамотності та загальної освіти населення й діяли винятково у сфері культури та освіти, жодним чином не протиставляючи себе режиму і максимально ухиляючись від політики взагалі. Виникло воно 24 березня 1869 р. як перша аналогічна громадсько-просвітницька організація, що розпочала свою діяльність у руслі українофілів другої половини XIX ст., котрі вважали своїм завданням просвітити народ, сприяти поширенню грамотності та початкових корисних знань³. До Харківського товариства упродовж його існування входило близько 800 осіб, в тому числі Д. Багалій, О. Єфименко, В. Данилевський, М. Сумцов, С. Русова, Г. Хоткевич та ін.

Діяльність Товариства зосереджувалася саме навколо поширення та популяризації знань: відкриття початкових народних училищ різного типу, в котрих прагнули поєднати навчальну, виховну, санітарно-профілактичну та інші сфери культурно-освітньої діяльності, актуальні для тогочасного суспільства⁴. Не меншу увагу члени Товариства приділяли й індивідуальній позакласній освіті, її основі – книзі. Книговидавництво стало другою за важливістю роботою, здійсненою членами Харківського товариства упродовж його існування.

Організація видавничої справи була складним завданням, не лише з організаційних моментів, а й з огляду на потребу врахування поглядів видавців, меценатів й авторів. Більша частина членів Товариства була національно свідомою, проте в Російській імперії й надалі був чинним Емський циркуляр, що забороняв книгодрукування українською. За таких умов переважна більшість навчальної літератури видавалася російською⁵. Отже, 31 березня 1891 р. на загальних зборах Товариства за ініціативи С. Русової було вирішено розпочати видавництво «дешевих книжок для народу». Головою новоствореного видавничого комітету став відомий український історик, ректор Харківського університету Д. Багалій, який очолював його упродовж 12 років. Дійсними членами видавничого комітету було обрано: О. Єфименко — першу жінку — професора історії; М. Сумцова — професора Харківського університету, видатного українського фольклориста, літературознавця й етнографа; Г. Хоткевича — письменника, актора, мистецтвознавця, режисера. Згодом до видавничого комітету також увійшли М. Міхновський та поетеса Х. Алчевська⁶. Комітет підготував до друку низку як російськомовних, так і україномовних книжок, однак більшість останніх не пропустила цензура.

Саме таке неприйняття російською владою і державною цензурою україномовних текстів і зумовило ту обставину, що найгрунтовніше видання, підго-

товлене харківськими вченими за ініціативою Товариства — «Народна енциклопедія наукових та прикладних знань», було підготовлене упродовж 1910–1912 рр. та опубліковане у Москві російською мовою. Іншою причиною російської мови цієї енциклопедії був незадовільний рівень української наукової мови й, відповідно, небажання вітчизняних учених, які, попри українське походження, більше ототожнювали себе з російською інтелігенцією, писати «безперспективною» українською мовою. Отже, членами харківського Товариства, за ініціативою В. Данилевського, було ухвалене рішення щодо створення великої російськомовної праці енциклопедичного формату, яка б поширювалася не лише у Малоросії, а й по всій імперії⁷.

До роботи над енциклопедією було залучено близько 150 вчених, письменників, громадських діячів з різних наукових галузей та суспільних організацій. Більшість з них були представниками «Харківського товариства поширення в народі грамотності» та вченими Харківського університету, однак були залучені автори і з інших міст та наукових установ⁸. Ключовим було питання фінансування проекту, і не лише забезпечення хоча б мінімального гонорару авторам (більшість з них були ентузіастами й не вимагали грошей), а й передусім організація друкування матеріалу. Єдиним реальним шляхом вирішення проблеми було залучення меценатських коштів, що виявилось не такою складною справою. Головним меценатом, що «спеціалізувався» саме на підтримці видання наукової й популярної літератури, став відомий російський підприємець, просвітній діяч, власник великого книговидавництва Іван Дмитрович Ситін (1851–1934).

Постать І. Ситіна є знаковою для російської (і української) енциклопедистики рубежу XIX–XX ст. Саме він став головним видавцем науково-освітньої літератури в країні, що не лише відповідала усім критеріям та ключовим потребам сучасності, а й була доступною для широкого загалу. Окрім значної кількості підручників, періодичних видань, наукових збірок, він здійснював видання трьох великих енциклопедій — «Дитячої енциклопедії» 1913 р., «Військової енциклопедії» (1911–1915 рр.) у 18-ти томах (через події Першої світової війни проект не завершений) та «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань». Енциклопедичне значення мали й видані «Товариществом И.Д. Сытина и К^о» тематичні збірки, а саме: «Три века: Россия от Смуты до нашего времени» (1912 р.); «Великая реформа: Российское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем (19 февраля 1861–1911 гг.)» (1911 р.); «Отечественная война и русское общество 1812–1912 гг.» (1911 р.). На початку діяльності він видавав також своєрідні «предтечі» енциклопедій — ілюстровані календарі⁹.

Маючи значні прибутки, І. Ситін підтримував не лише авторів, а й цілі науково-видавничі проекти, на зразок проекту видання «Народної енциклопедії». Використовуючи комерційний бік справи лише як засіб покращення результатів та здешевлення продукції, він намагався зробити літературу доступною широкому загалу читачів. Видання енциклопедії, ініційоване Харківським товариством, відповідало проектам І. Ситіна, оскільки передбачало підвищення загального рівня освіти населення. Власне енциклопедія, як було зазначено в

передмові до неї проф. В. Данилевським, складалася з систематично згрупованих окремих коротких статей наукового та прикладного змісту. Вона була зорієнтована на широке коло читачів, переважно старшого віку, які здобули лише початкову освіту, але прагнули до самоосвіти¹⁰.

Результатом копіткої праці науковців й усіх авторів енциклопедії, організаторів проекту та книговидавців стало створення 14-томного видання «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань», побудованої за тематичним принципом. Маючи суто науковий характер, вона була написана зрозумілою мовою, що значною мірою сприяло зростанню інтересу до видання серед широкого загалу. Так, перший том, що складався з двох частин, був присвячений фізико-математичним наукам, зокрема, перша частина — математиці (370 с. з ілюстраціями), друга — фізиці та хімії (324 с. з ілюстраціями). У другому томі (також у двох частинах) висвітлювалися питання природознавства (зоологія, ботаніка, мінералогія, геологія, палеонтологія — відповідно 368 та 332 сторінок з ілюстраціями). Головним редактором тому був В. Арнольд¹¹. Третій том енциклопедії (також дві частини) містив інформацію з технічних дисциплін (головний редактор Н. Бураков; 386 с.); четвертий — з сільського господарства (перша частина — скотарство; друга — землеробство; упорядники Ф. Березов, В. Брунст, А. Голубаев); п'ятий (788 с. з ілюстраціями) — медицини (автором багатьох статей виступав керівник проекту енциклопедії проф. В. Данилевський); шостий том (830 с. з ілюстраціями) був антропологічно-географічним. Він містив такі розділи як «Фізична географія», «Метеорологія», «Географія Росії» та ін.¹²

Одним з найсильніших та найпопулярніших серед населення та фахівців став сьомий том, присвячений усьому комплексу питань мовознавства та історії літератури. Зокрема, він містив такі розділи, як «Мовознавство», «Мова та мови», «Історія російської мови», «Історія західної літератури», «Історія російської літератури», «Історія малоросійської [української] літератури»¹³. Восьмий том (також з двох частин) був історичним й містив статті як з історії Російської імперії, так і з всесвітньої історії. Декілька статей у ньому авторства Д. Багалія присвячувалися історії України¹⁴. Не менш змістовним, хоча й не таким популярним серед широкого читацького загалу, був дев'ятий том, присвячений проблемам філософії та педагогіки, зацікавленість у яких проявляли лише спеціалісти. Також вузькоспеціалізованим виявився й десятий том, в якому висвітлювалися історія та особливості організації народної освіти в Російській імперії¹⁵.

Значним за обсягом та змістом матеріалу став одинадцятий том, також у двох частинах. У ньому містився масив інформації, присвячений юриспруденції: виникнення права, його джерела, збірники законів в Росії, правовідносини та їх складові, приватне та публічне право, кримінальне право, адміністративне право, цивільне право, міжнародне право. Приділялася в ньому також увага питанням судочинства, відносинам церкви та держави, системі покарань. Окремим підрозділом тому стали соціологія та суспільно-правові принципи діяльності Державної думи¹⁶. Дванадцятий том був присвячений питанням політекономії й

містив інформацію з таких напрямків як: власне політична економія, сільсько-господарська економіка, фінансова наука, статистика¹⁷. Докладніше проблеми економіки висвітлювали два наступні томи — тринадцятий і чотирнадцятий, присвячені переважно народногосподарській політиці.

Загальний обсяг «Народной энциклопедии научных и прикладных знаний» (21 том) нараховував 500 друкованих аркушів. Книговидавець І. Ситін вклав у проєкт 100 тис. руб. — величезну як на той час суму¹⁸.

Нововидана енциклопедія завдяки своїй структурі та змісту швидко завоювала свого читача, здобувши популярність не лише в науковому середовищі, а й серед звичайних людей, котрі просто прагнули збільшити свій рівень знань. Її відносна дешевизна також відіграла неабияку роль — енциклопедія та її окремі томи були придбані більшістю бібліотек та Народних домів по всій імперії. Тривалий час вона залишалася єдиною комплексною науковою працею енциклопедичного формату у Росії, конкуренцію якій в енциклопедичному середовищі могли скласти лише тлумачні словники.

Серед осіб, які ініціювали й безпосередньо виконували проєкт «Народної енциклопедії наукових та прикладних знань», слід насамперед згадати її ініціатора й головного редактора професора Василя Яковича Данилевського. Він став своєрідним центром, навколо якого гуртувався увесь авторський колектив, й саме він визначав основні напрямки роботи над енциклопедією.

Народився Василь Якович 1 січня 1852 р. у Харкові, однак невдовзі його родина переїхала до Казані. Там 1868 р. він закінчив гімназію з золотою медаллю, а 1869 р. поступив на фізико-математичний факультет Казанського університету, хоча прагнув займатися медициною. Після повернення сім'ї до Харкова 1872 р. він перевівся на медичний факультет місцевого університету. Однак навчання на фізмати не минуло даремно — В. Данилевський засвоїв низку «точних» дисциплін, що зробило його справжнім енциклопедистом й допомогло у подальшій роботі. Ще в студентські роки він розпочав дослідницьку працю у лабораторіях професорів Ф. Тихоновича, І. Щолкова та В. Грубе¹⁹.

Після захисту дисертації на тему «Дослідження з фізіології головного мозку» В. Данилевський розпочинає роботу в Харківському університеті. До кола його наукових інтересів належали: фізіологія, нейрохірургія, паразитологія, ендокринологія і навіть ветеринарія. Окрему увагу він приділяв також психології, особливо феноменові гіпнозу. Упродовж життя він став автором понад 220 наукових праць, а також посібників та підручників для вищої школи, його лекції користувалися популярністю у студентів завдяки своїй змістовності та цікавості.

Незважаючи на активну наукову та викладацьку діяльність, В. Данилевський не залишався осторонь громадської роботи. Так, 1887–1888 рр. він брав активну участь у створенні Харківської громадської бібліотеки; 1891 р. під його головуванням починає діяти вищезгадане Харківське товариство грамотності, яке він офіційно очолює 1902–1905 рр. При Товаристві за ініціативи В. Данилевського відкривається безкоштовна народна бібліотека-читальня. Ним було також ініційовано створення безкоштовних бібліотек на робітничих околицях

Харкова та в сільській місцевості. Саме в цей час він і очолив роботу по підготовці «Народної енциклопедії». За радянського режиму В. Данилевський був членом Вченої ради Народного комісаріату охорони здоров'я УСРР й членом Наукового комітету Наркомату освіти УСРР; 1926 р. обраний дійсним членом Української академії наук (УАН). За ініціативою В. Данилевського 1926 р. у Харкові було відкрито Органотерапевтичний інститут (нині — Харківський науково-дослідний інститут ендокринології і хімії гормонів), першим директором якого він став й у якому працював до кінця життя у 1939 р.²⁰ На початку 1930-х рр. і персонально відомий учений, й очолюваний ним інститут були залучені до виконання проекту «Української Радянської Енциклопедії» М. Скрипника (так званої «УРЕ-1»)»²¹.

Отже, завдяки подвижницькій праці В. Данилевського й кола його однодумців напередодні Першої світової війни була підготовлена й опублікована багатотомна «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний».

Однак видана на початку ХХ ст. «Народна енциклопедія» не змогла здобути пріоритетного місця в середовищі загальноімперських довідково-енциклопедичних видань. Її основним конкурентом був «Енциклопедичний словник» видання Брокгауза та Ефрона, що вийшов 1890–1907 рр. Це видання, засновниками якого були німецький книговидавець Ф. Брокгауз з м. Лейпцига та його російський колега І. Ефрон з Санкт-Петербурга. Спочатку ними планувалося видання перекладу німецького словника видавництва Брокгауза «Conversations-Lexicon», однак видання перших томів перекреслило цю ідею. Німецький оригінал не відповідав ані вимогам сучасності, ані потребам власне російського суспільства. Через це було прийнято рішення про створення нового, власного енциклопедичного словника, який зможе охопити всі існуючі на той час галузі науки і стане новою, власне російською енциклопедією. З цією метою було засновано редакційну колегію, яку очолив професор Іван Юхимович Андрєєвський (1831–1891), російський юрист, ректор Санкт-Петербурзького університету (1883–1887), під керівництвом якого вийшло перші вісім томів. Саме в цих томах і містилися головним чином переклади з німецького словника. Однак завдяки саме І. Андрєєвському «Енциклопедичний словник» відразу почав відрізнятися від німецького зразка. Сам професор, керуючи гуманітарним напрямком, намагався перетворити його на російську енциклопедію, додаючи статті російських (в тому числі і українських) авторів та вносячи авторські правки в переклади. Однак смерть у 1891 р. перервала його роботу над словником, яку сам Іван Юхимович вважав вершиною свого творчого наукового шляху.

Після смерті І. Андрєєвського редакційну колегію очолили професор К. Арсеньєв та заслужений професор Ф. Петрушевський, які залучили до роботи нових авторів з середовища відомих науковців, суспільно-політичних діячів ліберального напрямку та навіть легальних марксистів. Редакційні відділи очолили відомі російські вчені: С. Венгеров — відділ історії літератури; проф. О. Воейков — відділ географії; проф. М. Карєєв — відділ історії; академік О. Ковалевський та проф. В. Шевяков — відділ біологічних наук; проф. Д. Менделєєв — відділ хіміко-технічний та фабрично-заводський; проф. О. Советов —

відділ сільського господарства; В. Соловйов — відділ філософії; проф. М. Соловйов — відділ музики — та А. Сомов — відділ мистецтв²². В роботі над статтями до «Енциклопедичного словника» взяли участь також відомі українські вчені, зокрема історик, майбутній академік УАН Д. Багалій; юрист М. Брун; історик, майбутній академік УАН М. Василенко; соціолог М. Ковалевський; філолог та сходознавець, майбутній академік УАН А. Кримський, медик та психолог М. Ланге; економіст М. Туган-Барановський, письменник, поет та літературознавець І. Франко та інші. Всі ці науковці, відомі й популярні на своїй батьківщині, були запрошені до авторства видавничою радою, і їх перу належить низка статей з української тематики та історії українських земель.

Всього «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона налічував 82 основних та 4 додаткових томи і в своїй тематиці не залишав поза увагою жодної з відомих на той час наукових сфер, містив величезну кількість понятійних та біографічних статей, значна частина яких не втратила актуальності й до сьогодні²³.

Популярність «Енциклопедичного словника» Брокгауза та Ефрона і попит на нього були настільки високими, що практично відразу після виходу з друку першого видання розпочалася робота над другим, яке отримало назву «Новий енциклопедичний словник», що мав складатися з 48 томів. Його видання розпочалося 1911 р. під загальною редакцією академіка К. Арсеньєва. До складу редакційного комітету, як і в попередньому виданні, увійшли відомі на той час учені: М. Ковалевський, В. Кузьмін-Караваєв, В. Нечаєв, М. Пергамент, О. Посников, І. Гревс, М. Дьяконов, Ф. Зелінський, М. Карєєв, С. Рождественський, М. Ростовцев, С. Венгерів, Е. Радлов, С. Жебельов, Д. Ріхтер, В. Шевяков, Б. Коялович, В. Серафимов, М. Гезехус, В. Ковалевський, Л. Чугаєв, П. Земятченський, В. Палладін, О. Догель, М. Римський-Корсаков, В. Шимкевич, І. Мечников, Ф. Чистович, Г. Клюсс, А. Таненбаум, В. Мікеладзе, С. Цабель, Р. Ловягін²⁴. Це видання мало охопити те саме коло знань, що і «Енциклопедичний словник» Брокгауза та Ефрона, але в більш компактній та сучасній обробці. Однак через економічну кризу, викликану Першою світовою війною, 1916 р. видання «Нового енциклопедичного словника» було призупинено на 29 томі, а потім і зовсім припинено.

Як і в першому виданні, у роботі над українською тематикою брали участь також відомі українські громадсько-політичні діячі та науковці. Зокрема, варто виділити члена редакційної ради, відомого медика І. Мечникова, що не лише здійснював редакторську роботу, а й був автором ряду статей зі своєї галузі. Грунтовний огляд історії та сучасності української літератури в статтях до Словника зробив І. Франко, якому також належало авторство біографічних статей про представників української літературної спільноти. Автором ряду статей, що не дублювали попереднє видання, а були по суті результатом нових досліджень, став А. Кримський. Друкувалися у виданні також статті відомих українських учених М. Василенка, М. Сумцова, І. Лучицького, В. Науменка, М. Бруна, Е. Кивлицького, П. Житецького та інших²⁵.

Саме завдяки участі вищеназваних українців у роботі над «Енциклопедичним словником» та «Новим енциклопедичним словником» Брокгауза та Ефрона можна вважати ці видання окремою ланкою української енциклопедистики. Адже завдяки ним було підготовлено й узагальнено значний масив матеріалу, котрий не лише висвітлював українську проблематику, а й демонстрував тогочасний рівень розвитку української культури та науки, доносив інформацію про них (та вітчизняних учених й культурно-освітніх діячів) до широкого читацького загалу. Упродовж 1890–1920-х років (а часто й пізніше) саме ці словники-енциклопедії, аж до виходу «Большой Советской Энциклопедии» та похідних від неї видань, були головним джерелом довідково-енциклопедичної інформації для населення Російської імперії, а згодом СРСР.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

---

¹ *Заездный Р.А.* Енциклопедія / Р.А. Заездный // Українська Радянська Енциклопедія. — К., 1979. — Т. 4. — С. 39 (далі — УРЕ).

² Сытин Иван Дмитриевич. Крупнейший отечественный издатель // Вестник Замоскворечья [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://www.zamos.ru/dossier/s/4271>.

³ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. — М., 1911. — С. 257.

⁴ *Пальченкова В.М.* Діяльність української інтелігенції в Харківському товаристві поширення в народі грамотності / В.М. Пальченкова [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://sites.znu.edu.ua/historySciWorks/5/Palchenkova.pdf>.

⁵ Див. докладніше: *Савченко Ф.* Заборона українства 1876 р.: До історії громадських рухів на Україні 1860–1870-х рр. / Федір Савченко. — Х.-К.: ДВУ, 1930. — XIV, 415 с.; Українська ідентичність і мовне питання в Російській імперії: спроба державного регулювання (1847–1914): Збірник документів і матеріалів / НАН України. Ін-т історії України; Укрдержархів. ЦДІАК України; відп. ред. Г. Боряк; упоряд.: Г. Боряк, В. Баран, Л. Гісцова, Л. Демченко, О. Музичук, П. Найдено, В. Шандра. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013. — LXII; 810 с.: іл.

⁶ *Русова С.* Мої спомини. 1879–1915 // За сто літ. — К., 1928. — Кн. 3. — С. 170.

⁷ *Маринжа Л.* В.Я. Данилевський: Учений безмежних уподобань // Здоров'я України. — 2011. — № 15/16 (268/269). — С. 66.

⁸ Исторический обзор деятельности Харьковского общества распространения в народе грамотности. 1869–1909. — С. 257.

⁹ И.Д. Сытин — издатель, просветитель, меценат [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://old.library.tversu.ru/exgibits3.htm>.

¹⁰ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. Т. 1–14 / [с предисл. проф. В.Я. Данилевского]; Харьковское общество распространения в народе грамотности. — М.: Типография Т-ва И.Д. Сытина, 1910–1912 [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://pskovlib.ru/info/virt/sytin.php>.

¹¹ Народная энциклопедия научных и прикладных знаний. — Т. 2. — М.: Тип. Т-ва И.Д. Сытина, 1910. — 700 с.

¹² Народная энциклопедия научных и прикладных знаний / Харьковск. общ-во распр. в народе грамотности. — Т. 6: Антрополого-географический: (1-й полутом) / При

участии проф. А.Н. Краснова, Д.К. Педаева, прив.-доц. А.М. Покровского. — М., 1910. — 387 с.

¹³ Там же. — Т. 7. — М., 1911. — 612 с.

¹⁴ Там же. — Т. 8. — М., 1912. — 868 с.

¹⁵ Там же. — Т. 10. — М., 1911. — 351 с.

¹⁶ Там же. — Т. 11: Полутома 1–2 / Предисл.: А.Н. Фатеев. — М., 1911. — 754 с.

¹⁷ Там же. — Т. 12. — М., 1911. — 407 с.

¹⁸ Кулиев С. Из истории создания универсальных энциклопедий [Электронный ресурс]. — Режим доступа: <http://jurnal.org/articles/2009/fill33.html>.

¹⁹ Маринжа Л. Вказ. праця. — С. 66.

²⁰ Національна академія наук України: Персональний склад / Уклад.: В.М. Палій, Ю.О. Храмов. — К.: Фенікс, 1998. — С. 27, 197.

²¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України, ф. 4284, оп. 1, спр. 17, арк. 15 зв.

²² Энциклопедический словарь / Под ред. И.Е. Андреевского. — СПб.: Семеновская типолиитография [И.А. Ефрона], 1890. — Т. 1.

²³ Пархоменко О.А. «Брокгауза и Ефрона Энциклопедический словарь» / О.А. Пархоменко // Энциклопедія історії України: В 5 т. / НАН України. Інститут історії України; редкол.: В.А. Смолій (голова) та ін. — Т. 1: А–В. — К.: Наук. думка, 2003. — С. 381.

²⁴ Новый энциклопедический словарь / Изд.: Ф.А. Брокгауз, И.А. Ефрон. — Т. 1. — СПб., 1911. — С. 7.

²⁵ Там же. — С. 8.

Стаття надійшла до редколегії 05.11.2014 р.

РАЗВИТИЕ УКРАИНСКОЙ ЭНЦИКЛОПЕДИСТИКИ во второй половине XIX — начале XX в.

В статье проанализирован процесс создания и печати энциклопедических изданий. Основное внимание уделено особенностям его развития во второй половине XIX — начале XX в. Охарактеризована работа украинских энциклопедистов над научно-издательскими проектами «Народная энциклопедия научных и прикладных знаний» и «Энциклопедический словарь» Брокгауза и Ефрона.

Ключевые слова: Украина, энциклопедия, издательское дело, культура, наука, В. Данилевский.

UKRAINIAN ENCYCLOPEDIAS in the second half of XIX — early XX century

The article analyzes process of creating and typing Ukrainian encyclopedias. Main attention is given the peculiarities of its development in the second half of XIX — early XX century. Characterized Ukrainian encyclopedists work on scientific publishing projects «People's Encyclopedia of scientific and applied knowledge» and «Encyclopedic Dictionary» Brockhaus and Efron.

Keywords: Ukraine, encyclopedia, publishing, culture, science, V. Danilevsky.